

Frank Beck Lassen & Mikkel Thorup

Hvor kommer nazismen fra? Tibet?

– interview med John Gray

Der foregår for tiden en intens kamp om retten til at definere hvad islamisk terrorisme og fundamentalisme er. Og en tilsvarende, men mindre højprofilet kamp om definitionen og indholdet af vores eget liberale demokrati. John Gray er professor i europæisk tænkning ved London School of Economics, og er ikke lige sådan at sætte i bås. Han startede som venstreorienteret i starten af 1970'erne, blev fra midten af 1970'erne en af de ledende liberal-konservative teoretikere i Thatcher-æraen; en position han dog forlod i midten af 1990'erne til fordel for en stærkt kritisk holdning til liberalisme og særligt neoliberale. Det fik Margaret Thatcher til at spørge: 'Hvad skete der med John Gray? Han plejede at være en af os'. Gray har nu bevæget sig til en modernitetsskeptisk og grøn position, som han forfægter i dag.

Han er forfatter til en lang række bøger bl.a. *Post-liberalism* (1993); *Enlightenment's Wake* (1995); *Two faces of liberalism* (2000); *Straw Dogs. Thoughts on Humans and other Animals* (2002); *Heresies: Against Progress and other Illusions* (2004); samt *Al Qaeda and what it means to be modern*, der udkommer på dansk til foråret på Forlaget SLAGMARK. Vi besøgte John Gray til en snak om, hvorfor islamisme ifølge ham ikke er middelalderlig. Gray mener tværtimod at islamisk terrorisme er hypermoderne og vestlig i inspiration og metode. Det blev også til en snak hvorfor vores hidtidige måde at bekæmpe den på er både fejlagtig og farlig, og hvorfor EU ikke er et reelt alternativ til USA.

Al Qaeda fremstilles som regel som en modpol til det moderne, som ren middelalder. Du vælger at anskue det ganske anderledes ved at insistere på at Al Qaeda og moderniteten deler visse træk. Hvad mener du med det?

Al Qaeda bliver i den gængse journalistiske og akademiske forståelse betragtet som den absolutte modsætning til vestlig modernitet. Jeg mener, det er vildledende, da det indebærer en stærkt selektiv forståelse af vestlig modernitet. Hvis vi, som vi ganske sikkert bør gøre, forstår modernitet som det, der er sket i Vesteuropa henover de sidste 200 år, så kan vi ikke se bort fra, at den vesteuropæiske historie har været kendetegnet ved gentagne udbrud af statsterrorismen i den helt store stil. Lige fra Jakobinerne i den franske revolution over elementer i den franske og russiske anarkisme i det 19. århundrede til de gigantiske eksperimenter i statsterrorisme i det 20. århundredes Sovjetunionen og Nazi-besatte Europa.

Det er alle vestlige fænomener. De er alle karakteristisk moderne i deres brug af teknologi til industriel mord og udryddelse. De er også moderne i deres målsætninger, og det herved, at de adskiller sig fra den sene middelalders millenaristiske og religiøse vold. Apokalyptiske bevægelser har trods alt eksisteret hele vejen op igennem den vestlige historie, men ideen om, at brugen af vold og terror kan retfærdiggøres gennem skabelsen af himlen på jord eller som en måde til at perfektionere menneskeheden, det er for mig at se distinkt og unik for Vesten og det moderne. Inden da havde vi de kristne korstog og islamiske assassiner, men ingen af dem havde som målsætning at forvandle det menneskelige samfund her på jord til et paradys eller at skabe en ny menneskerace, hvilket nazisterne på den mest mæredragsagtige måde forsøgte. Nazisterne er så afgjort moderne, og det er umuligt at forestille sig dem udenfor det moderne, ikke engang i en stærkt antisemitisk, kristen middelalder.

Kunne du præcisere Al Qaedas moderne inspirationskilder?

Al Qaeda har indoptaget diverse elementer af forskellige moderne traditioner. De har overtaget dele af Leninismen i form af ideen om den revolutionære avantgarde. De har hentet inspiration i elementer af den europæiske anarkisme, specielt det 19. århundredes anarkistiske ide om den spektakulære handling eller den spektakulære terror. De er mere brutale, end anarkisterne var, da de som regel kun angreb statsfunktionærer og ikke civile. Der er også tegn på, at de har indoptaget en hel del tanker fra den europæiske radikale ideologi i mere bred forstand.

Jeg tror, det er vigtigt at forstå, at den flydende koalition eller det løse netværk, som vi kalder Al Qaeda, har mere tilfælles med europæiske terrororganisationer såsom Baader-Meinhof-gruppen, end de har med den organiserede religions traditionelle vold, hvad enten det er i den sene kristne middelalder eller i den islamiske verden. Ideen er at ændre livet på kloden gennem spek-

takulære voldshandlinger, at skabe en ny version af Mellemostens kalifat, at skabe en ny form for folkeligt teokrati, i hvilken korruption og konflikt er udryddet.

Al Qaeda indeholder disse moderne elementer lige så meget som – hvis ikke mere end – noget element taget fra den islamiske tradition. Så i den forstand kunne Al Qaeda kun være opstået i den senmoderne periode. Og det kunne kun være opstået igennem brugen af disse elementer fra vestlig modernitet. Min kritik af argumentet om, at Al Qaeda er antimoderne er, at det udelader den væsentlige rolle, som terroren har spillet i den moderne vestlige verden. Kommunismen kom ikke til vesten udefra. Det var en indfødt vestlig konstruktion og masseterroren i Rusland og Kina var indbygget i disse utopiske målsætninger. Lenin påstod altid, at han var del af den revolutionære europæiske jakobinske tradition og bolsjevikkerne var parat til at bruge terror som et instrument i deres sociale ingeniørarbejde. Lenin var ganske åben omkring det. Masseterror opstod altså fra forsøget på at introducere en vestlig revolutionær ideologi, så terror altid har været et centralt element.

Du insisterer altså på dette skandaløse, terroristiske aspekt ved moderniteten for ikke at glemme vestens eller modernitetens medpart i nazisme, kommunisme og nu Al Qaeda?

Ja, Jeg afviser, at disse aspekter ved og i moderniteten var krusninger eller afvigelser; at de intet har med de centrale traditioner i den vestlige civilisation at gøre, der derfor er ren og uskyldig. Forstå mig ret: Jeg siger ikke, at *noget* civilisation er ren og uskyldig. Jeg siger ikke, at de ikke-vestlige civilisationer er uden farlige elementer. Alle civilisationer består af mennesker, og de er efter min overbevisning *alle sammen* imperfekte.

Men de distinkte træk ved den totalitære terror i det 20. århundrede, dens mest grusomme manifestationer, udgik fra Europa og Vesten. Vi har haft forfærdelige etniske konflikter i store dele af verden. Vold er et universelt fænomen. Vold i stor skala, selv folkemord, er pankulturelt. Det kan ske hvor som helst. Det er sket næsten alle steder. Men voldelig terror begået af statslige eller ikke-statslige aktører for at perfektionere menneskeheden, for at ændre den menneskelige tilstand, er særegent moderne og vestlig. Det er min pointe. Det er ikke bare et tilfældigt eller uvedkommende aspekt af vestlig modernitet. Det er meget vigtigt, da det går tilbage til oplysningen, til tænkere som Marx og de franske revolutionære, der i hvert fald delvist var inspireret af oplysningen. Vi kan endda gå længere tilbage til kristendommen og til platonismen. Så det kræver en lang historie for at afdække den idehistoriske baggrund for det tyvende århundredes totalitarisme.

Når alt kommer til alt, om end jeg finder positionen forsimplet, så fandt Karl Popper rødderne til det tyvende århundredes totalitarisme i Platon. Jeg tror, han overdrev. Det er i hvert fald ikke en særlig historisk læsning af Platon og han misforstod tænkere som Hegel. Alligevel er der nogen sandhed i hans synspunkt. Jeg tror faktisk, at nogle af de intellektuelle under den kolde krig forstod kilderne til det tyvende århundredes totalitarisme bedre end mange mennesker gør i dag.

I dag eksisterer en tilstand af vestlig fundamentalisme. Ideen er: vesten er ren og uskyldig. Men hvor kommer nazismen fra? Tibet? Nej, nazismen kom fra de mørke dybder af Europa med en antisemitisme, der går helt tilbage fra kristendommens begyndelse hos Paulus og Augustin, og med en forståelse af voldens mulighed for at ændre samfundet, der er helt unik moderne. Og i Platon var der, som Popper, Isaiah Berlin og mange andre har argumenteret for, en form for totalitarisme, i hvert fald et monistisk mål. Men hos hverken Platon eller kristendommen blev det radikaliseret på den måde, som det er blevet gjort i moderne tider. Selv om den moderne totalitarismes intellektuelle rødder har været til stede i den vestlige tradition lige fra starten, så blev de først radikaliseret i den moderne periode med målsætningen om at skabe en ny menneskehed.

Vi har for vane at glemme, at der ofte er blevet talt om en ny menneskehed. Vi finder ideen hos Jakobinerne, hos Lenin, Stalin og Trotsky. Trotsky skrev en pamflet om den russiske revolution kaldet 'Litteratur og revolution', hvor han afslutningsvis snakker om at bruge moderne eugenik og moderne videnskab. Han siger: 'Vi kan få en moderne menneskeart, hvor det almindelige menneske har karakter som en Shakespeare'. Det er hvor, jeg tror, at det moderne revolutionære projekt bliver mest farligt, da den farligste ide i det moderne vesten er brugen af videnskaben til at ændre den menneskelige betingelse, og det var, hvad bolsjevismen forsøgte.

Igen, jeg siger ikke, at de ikke-vestlige traditioner er uskyldige, ligesom jeg ikke hævder, at hvert eneste aspekt af vesten er skyldig. Den vestlige tradition indeholder et væld af tænkere såsom Horkheimer, Spinoza, Freud. Desværre har de ikke haft samme reception som f.eks. Rousseau, Marx, Bakunin, Nietzsche eller Heidegger. Så der er ganske mange retninger, jødiske, kristne, sekulære, der ikke er impliceret, ganske som der er mange, der er.

Totalitært demokrati

Hvad med responsen på Al Qaeda og det, du kalder vestlig fundamentalisme? Hvordan passer krigen i Irak ind i dette billede?

Krigen havde intet med Al Qaeda at gøre, og det store paradoks er, at Saddam Husseins regime var et vestligt styre. Hvis det havde nogle forbilleder, så var det Stalinismen eller nazismen. Det var ikke en islamisk model. Det var et både vestligt og sekulært regime, der blev styrtet. Og det forekommer ret sandsynligt, og det sagde jeg allerede inden krigen udbrød og før alt brød sammen, at hvis dette sekulære despoti af vestlig art blev væltet, da ville det sandsynligvis blive erstattet af et regime, hvor radikal islamisme var den mest magtfulde kraft – med andre ord, et folkeligt teokrati. Det er selvfølgelig ironisk men det er også en forudsigelig ironi, der var tydelig allerede før krigen startede.

Et af trækkene ved demokratiet i de fleste islamiske lande lige nu - specielt i den arabiske verden og Nord-Afrika – er, at det er styreformet, hvor de religiøse partier spiller en stor rolle. Jeg siger ikke, at der ikke bør være demokratier i den del af verden, men vi bliver nødt til at forstå, at demokrati i Saudi-Arabien eller Egypten ganske givet vil være demokratier, hvor de religiøse kræfter dominerer.

Denne form for demokrati vil ligne Irans eller, hvis man vil bruge en europæisk analogi, Rousseaus form for demokrati, som man under den kolde krig kaldte for et 'totalitært demokrati'. Jeg er ikke sikker på, at Rousseau er en totalitær figur, et sådant synspunkt ville være yderst anakronistisk, men han repræsenterer uden tvivl en form for demokrati, der er forskellig fra det liberal-parlamentariske demokrati. Forestillingen om, at der kunne opstå et liberalt demokrati, endda et sekulært liberalt demokrati, i f.eks. Saudi-Arabien forekommer mig fuldstændig absurd.

Det irakiske laboratorium

Så den amerikansk-ledede krig i Irak er udtryk for et liberalt selvbedrag?

Den havde mange aspekter. Realpolitisk, dvs. det strategiske rationale som det blev formuleret af dem, der offentligt støttede krigen, kom krigen fordi USA af forskellige grunde bliver nødt til at flytte sine tropper fra Saudi-Arabien til et andet sted i den Persiske Golf. Og selv om krigen ikke var en jagt på olie, så var den selvfølgelig også en stor faktor. Men som I siger, så spillede den neoliberale illusion om at eksportere demokrati en helt afgørende rolle.

Jeg skrev, og igen var det før krigen udbrød, at det var anden gang, man forsøgte at eksportere demokrati. Første gang var efter første verdenskrig, hvor den amerikanske præsident Wilson tillod sig til at intervenere i europæisk politik. Han argumenterede for, at de lande, der havde udgjort det Habsburgske imperium skulle være suveræne nationer, men hvad han ikke forstod, var,

at nationalisme i Central- og Østeuropa først og fremmest er etnisk nationalisme, og at denne form for nationalisme mestendels er baseret på etnisk eksklusion, på fjendskab overfor eksterne modstandere og interne minoriteter. Så det at promovere demokrati på dette tidspunkt og dette sted var rent faktisk en forfærdelig farlig ting at gøre, da det pustede til den etniske nationalismes flammer, hvilket betyder krig og etnisk udrensning. Det er, hvad det betyder: masse mord.

Jeg tror, at en lignende fejltagelse bliver begået nu i den såkaldte globale demokratiske revolution, som amerikanske neokonservative har begyndt. Jeg tror, den først begyndte i den helt store stil i Bush-administrationen efter den umiddelbare besejring af Saddam-regimet, men dens effekt har kun været at styrke de radikale islamistiske bevægelser. Det er ikke en formel for fred, demokrati eller frihedsrettigheder. Det vil ikke styrke kvinders eller homoseksuelles position. Det er tværtimod en opskrift på radikaliserings af en allerede radikal bevægelse, der nu bliver styrket hurtigere og mere drastisk end ellers. Faktum er, at de eneste sekulære regimer i den islamiske verden er autoritære regimer. Jeg tror, vi med en vis ydmyghed bør acceptere, at et demokrati som det, der er ved at opstå i Irak, vil udvikle sig i religiøs retning; og så kan vi håbe, som mange i Europa gjorde og gør, at det på trods af tilbageskridt i nabolandet Iran vil udvikle over tid i en mere moderat retning.

Det er vigtigt at forstå, at al historisk viden antyder, at det at skabe nationalt selvbestemmende demokratiske lande er en opskrift på enorm omvæltning. En af grundene er, at det i dagens kontekst indebærer en styrkelse af radikale islamistiske kræfter, der er til stede men undertrykt i regionen. At skabe demokratiske nationer i Mellemøsten, hvis vi antager, det er muligt, er en opskrift på etniske udrensninger, religiøse krige og radikal islamisme. Og det er, hvad vil ske, hvis den nuværende demokratiske revolution fortsat søges udbredt. Det sker allerede.

Irak er et laboratorium for den globale demokratiske revolution. Der er irakiske byer, hvor kvinder kun kan gå ude i traditionelt tøj og hvor lov og orden håndhæves udelukkende efter islamistiske forskrifter. Alt dette var ganske forudsigteligt. Når man vælter et sekulært regime, der var ganske forfærdeligt og helt utroligt repressivt, så vil de underliggende kræfter, der er stærkest, komme op til overfladen. Og de eneste konsekvenser, der kom ud af at omstyrte Saddams regime, er borgerkrig og uorden.

Liberale neokonservative

Vi vil gerne vende tilbage til USA. Du har skrevet, at den nye liberalisme har flyttet sit tyngdepunkt fra Europa til USA, ikke mindst til de amerikanske neokonservative. Kunne du sige noget om denne transatlantiske forskydning?

Det er en meget interessant udvikling. Jeg tror, at der er sket det, at nogle af de radikale elementer i den europæiske liberalisme og radikalisme – som står meget svagt i Europa nu – har fået et nyt liv og en ny styrke i Amerika. Når alt kommer til alt er neokonservatismen i virkeligheden ikke et højre-fænomen. De neokonservative siger selv, at de er revolutionære. De er demokrater, ja er i virkeligheden liberale. Meget få af dem kommer fra det republikanske højre. Og de er meget kritiske overfor dele af det republikanske højre. De er fx ikke glade for Kissinger og Nixon, som repræsenterer de gamle forsigtighedsprincipper og 'realpolitik'. De neokonservative er radikale idealister.

Den egentlige udvikling er, at den europæiske radikale tankegang er blevet overtaget af de neokonservative. Jeg tror, europæerne har lært radikalismens farer. De har lært af deres erfaringer: Krigens farlighed, terrorens farlighed, revolutioners farlighed. Derfor er den radikale tradition svag i Europa, og det mener jeg, vi stort set skal være glade for. Underligt nok, så har den radikale venstreorienterede utopiske tradition fundet et nyt hjem i USA hos netop de neokonservative.

En af grundene til at disse ideer har fået fodfæste i Amerika, er selvfølgelig at Amerika, i det mindste indtil for nyligt, har haft den selvtilid, Europa lå inde med for hundrede år siden. De har været den dominerende magt i verden, og dette har lært dem at de kan forandre verden. Europa har lært, at verden ikke lader sig forandre, og at det er farligt at forsøge. Man skal dog huske på, at Europa stadig – i hvert fald indtil balladen omkring forfatningstraktaten – havde den ide, at der var en europæisk model forskellig fra den amerikanske, der kunne projiceres ud på verden. Jeg tror, at det er en lige så stor illusion, som at den amerikanske model kan eksporteres. Den europæiske model er en mere effektiv, en mere prisværdig, en mere forsigtig model, men det er stadig en illusion.

Den model, der gøres brug af i Amerika, er en radikal, ja nærmest revolutionær model. De er ikke interesseret i stabilitet i Mellemøsten. De siger nu: 'I de sidste halvtreds år har vi været interesseret i stabilitet i Mellemøsten. Vi tog fejl. I stedet burde vi inspirere til revolutioner.' Det, vil jeg mene, er dybt farligt og misforstået. De forstår ikke, de kræfter de slipper løs, lige som Woodrow Wilson ikke forstod de kræfter, han slap løs i Central- og Østeuropa og bolsjevikkerne ikke forstod dem, de udløste i Rusland. De forstår ganske enkelt ikke, hvad det er, de rent faktisk gør.

Ingen ønsker at kopiere Europa

Hvordan lyder argumentet så: at Europas nuværende tilstand, den aktuelle forvirring i Europa delvist skyldes en mangel på radikalisme og en mangel på selvtillid, men som samtidigt bare er en udvandet udgave af det samme modernitetsprojekt?

Ja, men jeg tror ikke der eksisterer nogen dybere forståelse af dette i Europa. Europæerne er blevet vaccineret mod de mest radikale former for moderne revolutionære projekter. De ved alt for godt, hvor farlige de er. Der findes dog mange andre former for selvbedrag i Europa. Der har fx været gigantiske selvbedrag vedrørende den Europæiske Unions muligheder; spørgsmålet om udvidelsen mod Østeuropa med lande som Rumænien og Bulgarien, og hele opvarmningen til Tyrkiet har ikke været tænkt ordentligt igennem.

Europa mangler kapaciteten til at gennemføre nogen form for betydelige militære eller sikkerhedsmæssige aktiviteter. Mange borgere i Europa er blevet chokeret over den amerikanske politik, men lad os ikke glemme, at havde det ikke været for amerikanerne ville der ikke være blevet grebet ind på Balkan. Nogle mener der ikke burde være grebet ind, men jeg mener faktisk at interventionen på Balkan *var* nødvendig for at undgå en genopsplnitning af Europa, ikke efter de gamle koldkrigsfronter, men efter fronterne forud for den kolde krig; et velstående, demokratisk katolsk og protestantisk Europa på den ene side, og på den anden et fattigt, diktatorisk muslimsk og ortodoks Europa. Hvis man ville undgå det, var en eller anden form for militær intervention nødvendig, og kun amerikanerne var i stand til at gøre det. Så, der ligger et enormt selvbedrag i den europæiske antiamerikanisme. Selvbedraget består i at vi skulle have en alternativ model – men vi har ikke nogen alternativ model. EU vil aldrig opnå kapaciteten til at gribe militært ind nogetsteds.

Oven i det ved vi så nu, efter afstemningerne i Frankrig og Holland, at dette er en temmelig dybtgående krise for den Europæiske Union og det europæiske projekt. Der findes ikke længere én europæisk model. Den er brudt sammen. Der findes en række forskellige lande, og forskellige grader af politisk, økonomisk og kulturel forandring. Holland er kraftigt traumatiseret, Frankrig er demoraliseret; den transnationale forfatning opfundet af Giscard d'Estaing blev afvist. Så der er tale om en fundamentalt ny situation. Hvad der virkelig er brug for i Europa, eller hvad der ville være rigtigt godt at opnå, er en bedre selvforståelse.

Og lad os bare gøre det så simpelt som muligt: Forestillingen om at Kina skulle overtage den europæiske model er lige så absurd som forestillingen om, at de skulle overtage en amerikansk. Eller at Indien skulle. Jeg mener, elementer af europæisk kultur, af europæisk civilisation og jura muligvis vil blive overtaget, fordi kulturer og ideer ikke længere er opdelte, de er globaliserede

på kryds og tværs, men man vil aldrig komme til at se Kina eller Indien *efterlignende* Europa. Det er fuldkommen absurd.

Begrænsninger, begrænsninger

Lad os bevæge os fra begrænsningerne ved det europæiske projekt, til menneskets begrænsninger. Det forekommer at forestillingen om begrænsninger, miljømæssigt, kulturelt såvel som intellektuelt, spiller en vigtig rolle for dine argumenter og for kritikken af det moderne. Hvad er forbindelsen mellem dette syn på mennesket som radikalt begrænset og din kritik af det moderne?

Moderne humanisme, humanismen hos mange af oplysningens tænkere – ikke dem alle, der findes undtagelser, Hobbes var ikke humanist, Hume var ikke og langt senere var Freud heller ikke – er troen på at den menneskelige natur ikke er ensidigt fastlagt og ikke er ensidigt imperfekt. Jeg indtager den præmoderne holdning, at menneskets natur er fastlagt, at der er visse temmelig fastlagte menneskelige behov, og at vi er i besiddelse af en natur der er lige så uforanderlig som den andre arter er i besiddelse af, men også at denne natur på en særlig og distinkt måde er mangelfuld. Vi er en meget voldelig art, på mange måder den mest voldelige.

Der er indbyggede mangler, og jeg tror at dette er det mest upopulære, det mest diskuterede aspekt ved mine tanker, den del andre mennesker finder vanskeligst og som mange chokeres ved, selv om næsten alle troede på dette indtil slutningen af det 18. Århundrede. Jeg argumenterer for den klassiske, præmoderne position som man i en anden form kan finde i den græske tragedie, nemlig at mennesker har en relativt fastlagt natur. Den lader sig ikke forandre af forandringer i institutioner, socialisering eller uddannelse.

At menneskets natur er yderst mangelfuld, er en ide jeg deler med en række andre moderne tænkere. En af de største var efter min mening Sigmund Freud, som havde en teori om, og det er ikke ligefrem en videnskabelig teori, men jeg mener den rummer en sandhed, at instinkterne ikke alene implicerer os i kærlighed og skabelse, men også i had og ødelæggelse. Denne teori viser os som og uudryddeligt mangelfulde, men jeg mener det er en sandhed man også finder i bibelske myter og i mange religioner. Så, hvis man tænker om mennesker på denne måde, fører det til ideen om begrænsninger, idet enhver forestilling om at omforme menneskelivet gennem opbydelsen af viljestyrke fører til omfattende kriminelle gerninger. Forsøget på at omgå naturlige love som gælder for alle andre arter, ideen om at vi kan omgå moralske, etiske og miljømæssige grænser, bliver mindre plausibel hvis man tænker på denne måde.

Idealet om begrænsninger, som omvendt betragtet indebærer en deflation

af menneskelige ambitioner, er meget vigtigt. Det er vigtigt, fordi jeg tror at sandheden er, at disse overdrevne ambitioner, drømme og forventninger, i det 20. århundrede har vist sig at være forfærdeligt farlige, forfærdeligt voldelige og forfærdeligt grusomme, og har vist sig at medføre enorme mængder af nyteløs menneskelig lidelse.

Så begrebet om 'det menneskelige vilkår' som du ofte anvender; er der hermed tale om en sekulær udgave af arvesynden så at sige?

Jeg gør brug af en sekulær version fordi jeg ikke er religiøs, men den samme sandhed kan fremstilles på mange forskellige måder. I kristendommen findes der ideen om en arvesynd som kan føres tilbage til Det Gamle Testamente; i buddhismen har man en teori, om man vil, om uvidenhed og selvbedrag. Jeg tror at alle store religioner i verden har en eller anden teori om menneskelige begrænsninger, men jeg mener ikke det er så vigtigt hvorledes den er formuleret. Det vigtige er villigheden til at acceptere menneskets imperfektion.

Nu er det selvfølgelig ikke sådan, at liberale humanister, eller sekulære humanister, hvis vi ser tilbage på Karl Marx eller John Stuart Mill, troede på at menneskelivet lod sig omforme fra den ene dag til den anden. Men tilbage står, at de mente, at man med en langt tidsforløb med historiske og instrumentelle fremskridt, - blandt andet ved at fremme modernisme, anvende nye love, opbygge nye institutioner og resocialisere mennesker - at mennesker over et langt, langt tidsforløb kunne blive radikalt mere altruistiske end nogensinde før, og at de kunne skille sig af med fortidens gamle religioner og blive mere rationelle. Jeg tror ikke på noget af det der. Jeg tror at dette var en mere moderat udgave, en blød version om i vil, af ideen om perfektibilitet.

Perfektibilitet betød ikke perfektion for oplysningsfilosofferne. Det betød uendelig forbedring - og jeg tror ikke, at mennesker lader sig forbedre i det uendelige. Det tror jeg simpelthen ikke. Jeg tror, at de kan være *bedre eller værre*, og at det i den forbindelse er vigtigt at holde fast i civiliserede institutioner og værdier for at forhindre dem i at blive endnu værre. Men menneskelivet lader sig ikke forbedre i det uendelige. Det, vil jeg mene, blot er en moderne myte eller illusion.

Historien som farve

Så den moderne myte er egentlig en undertrykkelse af menneskets tragiske natur, en fornægtelse af det tragiske?

Ja. Det ville jo være den græske måde at formulere det på. Det afhænger af hvad i forstår ved tragisk. Jeg vil ikke mene at menneskets historie er tragisk.

For at have tragik må man have en aktør, en aktør som på en eller anden måde sætter sin vilje igennem mod bedre vidende, men historien, sådan som jeg ser den, er driven eller cykliske forandringer som vi ser det i naturen. Og der findes ingen tragedier i naturen. Der findes ganske vist mange individuelle tragedier i menneskets historie, mange tragiske situationer, der er rigeligt af dem i det 20. århundrede, og alle andre århundreder for den sags skyld. Men historien er ikke tragisk, og jeg er ikke engang sikker på at det menneskelige vilkår er det. Hvis der er noget tragisk ved det menneskelige vilkår, så kommer det af forsøget på at gøre oprør mod det menneskelige vilkår. Det kommer af at have store kræfter, uden at være i stand til at bruge dem med klogskab. Det kommer af en selvodelæggelse, der, som hos Shakespeare, altid er tragisk. *Det* element af tragedie er til stede, men at det menneskelige vilkår i sig selv er tragisk er jeg ikke så sikker på.

Der er noget tragisk over det menneskelige vilkår, og det bliver særligt tydeligt i den moderne menneskeheds faustiske projekter. Tag nu for eksempel krigen i Irak. På nogle måder er krigen i Irak aldeles tragisk - et smadret land, en befolkning med dræbte og lemlæstede, også blandt amerikanerne. Her er der tale om en menneskelig tragedie, om et unødvendigt spild af menneskeliv. Og det er tragisk fordi det var så forudsigeligt. Der blev advaret mod det, ikke blot af mig, men af muslimer, af det amerikanske udenrigsministerium, og, får vi nu at vide, af CIA, af det britiske udenrigsministerium, af FN, af alle mellemøstekspertes. Alle sagde de: 'Lad være at gøre det her.' Og de gjorde det alligevel. 'Hvis I gør det her, kommer der til at ske følgende ting'; og de er alle sket. Så det ligner en tragedie. Ganske vist ikke en højstemt tragedie. Det er mere, som Marx formulerede det, en farce. Faktisk er jeg bange for, at det meste af historien ser sådan ud. Det er ikke en tragedie. Det er en farce.

Efter liberalismen – men hvad så?

Lad os vende os mod dine reformuleringer af moderne politik, det liberale projekts afmatning og dit begreb om postliberalisme. Hvad er det du vil have i stedet for. At afskaffe liberalismen er vel ikke nogen mulighed?

Lad mig forklare det som to sider af liberalismen. Liberalismen har selvfølgelig flere sider end to, men de her to er de vigtigste. Der er den, vi har talt om: universalistisk, ambitiøs, til tider endda revolutionær. Og så findes der en anden form for liberalisme. Det er ikke ideen om at samle hele verden under ét enkelt regimente. Det er en ide om at efterstræbe fredelig sameksistens, en *modus vivendi*, mellem forskellige grupper og forskellige kulturer.

Jeg mener derfor, det ville være nyttigt at genopdage denne anden side af liberalismen. Set fra den centrale oplysningsliberalismes synspunkt, i traditionen fra John Stuart Mill eller John Locke, eller i USA, Richard Rorty, ville dette være postliberalisme, fordi det involverer ideen om ikke at have nogen absolutter, ikke at have nogen basal enhed eller basale rettigheder, som lader sig foreskrive eller universalisere overalt. Postliberalismen er mere beskeden, og kan derfor ses som en bedre liberal kultur.

Der ville selvfølgelig være faste holdepunkter. For eksempel peger jeg i *Two Faces of Liberalism* på, at der findes en menneskelig natur, at ikke alle værdier er socialt konstruerede. Jeg tror på, at visse værdier er fællesmenneskelige. Det er fælles og slemt for alle mennesker at blive tortureret, at miste sin identitet, at blive forfulgt, hadet eller at miste sine børn osv. Alle disse ting er universelle og fællesmenneskelige. På baggrund af disse universelle aspekter kunne man skabe et langt mere beskedent projekt, som ville sige: 'Ingen tortur, ingen folkemord, ingen religiøs forfølgelse.' Man ville ikke sige: 'Alle skal have vores version af frihed'. Den ville ikke engang sige at de fleste, eller nogen som helst for den sags skyld, opnår fuld religiøs frihed. *Enhver* religion er en trussel mod friheden hvis den bliver for stærk, og har derfor brug for at være omgærdet af konventioner og institutioner.

Så jeg foretrækker en postliberal filosofi, eller liberalismens anden side, som fokuserer på *modus vivendi* og fredelig sameksistens, i stedet for hvad der aktuelt tager sig ud som liberal fundamentalisme. Problemet er, at ingen ved hvordan disse basale liberale værdier ser ud. For tyve år siden var mange liberale multikulturalister. Hvad er der sket i de tyve år? Det siger sig selv, at der ikke var nogen liberalister der støttede op om tortur for tyve år siden. Nu er tortur på vej ind igen, selv blandt liberale. Hvori består de evige sandheder i den liberale tanke? Det er en af farerne ved liberal fundamentalisme; ingen ved hvad de værdier alle skal rette sig ind efter består i.

Så nok engang: kernebegreberne er beskedenhed og tilbageholdenhed?

Ja, kernebegreberne er beskedenhed, tilbageholdenhed. Der er visse holdepunkter for et civiliseret liv: ingen tortur eller folkemord for eksempel. Et andet eksempel jeg ville vælge er ytringsfriheden når det kommer til bestemte emner. Jeg støtter helhjertet den Britiske Stats forsvar for Salman Rushdie, eller beskyttelsen af Ayaan Hirsi Ali som er blevet forfulgt i Holland. Der findes essentielle bestanddele i den form for civiliseret liv vi har udviklet, men det er en fejl at behandle den nuværende situation, som en der kræver en stærk fremhævelse af fundamentale liberale værdier. Det er en grundlæggende fejl, særligt fordi der ikke eksisterer nogen enighed om hvad de fundamentale libe-

rale værdier er. Liberale værdier er ofte i konflikt med hinanden.

Mennesker kan leve fredelige, produktive og kreative liv uden et globalt liberalt samfund. Vi bør ikke føre krig mod ikke-liberale, Vi bør ikke føre krig mod Amish-befolkningen, mod traditionelle katolikker, mod ortodokse jøder eller mod fredelige traditionalistisk indrettede muslimer eller protestanter. Det forekommer mig, at disse har en fuldt berettiget plads i samfundet som helhed. Hvad der *ikke* kan tolereres er terrorisering, intimidering og forsøg på at lukke munden på elementer i samfundet, som det fandt sted i Holland i forbindelse med islamister eller i USA i forbindelse med antiabortbevægelsen. Islamistisk terror er en større trussel, dels fordi den har et globalt aspekt ved sig, dels fordi terrorhandlingerne har en helt anderledes størrelse.

Så terrortruslen er ægte. Den er ikke indbildt og den er ikke opfundet. Og spørgsmålet er hvordan vi vælger at svare på den – egentlig tror jeg vi er for sent på den. Et af svarene er liberal fundamentalisme: 'Hvis den her krig er hvad de vil have; okay, så reagerer vi'. Så har man bare opnået en fordobling af fanatisk fundamentalisme. Dette er farligt, og også en farce. Det har en tragisk dimension, men det er simpelthen blot en gentagelse, nok en farce. Der er dog et andet svar som siger: Der findes en anden vej, en sameksistensens vej. Vi vil ikke føre en krig med det formål at konvertere alle og enhver til feminismen eller den sidste nye version af liberal universalisme, selvom jeg er en stærk tilhænger af kvinders rettigheder og lighed for homoseksuelle. Vi vil ikke føre krig mod ethvert traditionelt aspekt ved livet, mod ethvert traditionelt samfund, enhver traditionel muslim eller kristen. Det ville være en opskrift for dybtgående omvæltninger.

Vi bliver nødt til at lede efter betingelser for en fredelig sameksistens, lidt i stil med den tidlige modernitet. Hvad vi har glemt, og lad mig være helt klar her, hvad vi har glemt er, at religion er farlig. Religion er et stort gode, på linje med kærlighed eller videnskab. Men som alle andre store goder bærer religionen også på store onder. Sådan er livet. Hvad vi *kan* gøre er, at vi kan være klogere og huske på, at religion er farlig, og at den lange periode med tolerance som man opnåede i Holland før de seneste mord, ikke er normal. Den er kunstig. Og videre end det: den kan aldrig blive normal. Det er den dybere sandhed som mennesker stritter meget imod. Civilisationen er et ekstremt skrøbeligt påfund. Den kan bryde sammen og bryder jævnlige sammen. Grunden dertil er den jeg nævnte før; mennesker er imperfekte og selv de store goder i deres liv er farlige.

En politik baseret på beskedenheden og tilbageholdenheden vil anerkende disse forhold som uomgængelige og vil derfor konfrontere terrorismen og dens problemer. Hvilket ikke betyder, at hele verden skal omvendes til liberale værdier. Intet europæisk land har nogensinde været gennemført liberalt. De

har altid rummet fundamentalister, som generelt ikke har været særligt farlige. Så målet må være at skabe betingelser for, at liberale og ikke-liberale kan sameksistere.

Den liberale fundamentalist ville sige, at den bedste af alle verdener er en verden uden ikke-liberale. Det tror jeg ikke. Og på samme måde; hvis nogen udfordrer det liberale samfund – som det jo er blevet gjort – og mener, at den bedste af alle verdener er en verden uden liberale, så ... Jeg mener, det kan jeg simpelthen ikke acceptere! Derfor må alle liberale samfund og institutioner selv forsvare sig. Gøres de guddommelige vil de ikke længere være liberale. Civiliserede institutioner er så at sige en del af et liberalt samfund. Derfor er min position dels liberalisme, dels uden for den. Det er hvad jeg kalder post-liberalisme.

Ytringsfrihed er en liberal værdi, men traditionelle religioner er også en del af vort samfund, og hvis et af disse momenter fjernes, da lever vi alle i frygt. Pludselig er tolerancen ophørt. Så er der ikke længere katolske skoler, jødiske skoler eller muslimske skoler, og vi ville da stå tilbage med en form for semitotalitær liberalisme, der fører krig mod alle mulige forskellige former for levemåder.

Vi har brug for en fornemmelse for grænser, en sans for beskedenhed og ydmyghed omkring disse forhold. Ellers vil vi stå med en halvt tragisk, halvt farceagtig gentagelse af fortidens konflikter.